

THE IMPORTANCE OF TOPONOMIC DATA IN THE RESEARCH OF THE HISTORY OF KASHKADARYA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

J. P. Berdiev

PhD, associate professor

Karshi State University

Uzbekistan, Karshi

ABOUT ARTICLE

Key words: Kashkadarya oasis, turkic peoples, Karshi beglig, settlements, Uzbek population, Uzbek toponymy

Received: 10.12.24

Accepted: 12.12.24

Published: 14.12.24

Abstract: This article discusses the importance of topographical information in the history of Kashkadarya in the late 19th – early 20th centuries, as well as the location of clans and tribes in the oasis, and issues of their social life.

XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ҚАШҚАДАРЁ ТАРИХИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШДА ТОПОНОМИК МАЪЛУМОТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ж. П. Бердиев

PhD, доцент

Қарши давлат университети

Ўзбекистон, Қарши

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Қашқадарё воҳаси, туркий элатлар, Қарши беклиги, аҳоли масканлари, ўзбек аҳолиси, ўзбек топонимияси

Аннотация: Ушбу мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Қашқадарё тарихини тадқиқ этишда топонимик маълумотларнинг аҳамияти, шунингдек, воҳа худудида уруғ-қабилаларнинг жойлашуви, уларнинг ижтимоий ҳаёти масалалари ҳақида сўз юритилади.

ВАЖНОСТЬ ТОПОНОМИЧЕСКИХ ДАННЫХ В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИИ КАШКАДАРЬИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Ж. П. Бердиев

PhD, доцент

Каршинского государственного университета

Узбекистан, Карши

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Кашкадарьинский оазис, тюркские народы, Каршинский бекства, поселения, узбекское население, узбекская топонимика

Аннотация: В данной статье рассматривается значение топографической информации в истории Кашкадарьи конца XIX – начала XX веков, а также расположение родов и племен на территории оазиса, вопросы их общественной жизни.

КИРИШ

Минтақанинг қадимги кўчманчи этнослари билан бирга уларнинг ворислари бўлган туркий элатлар – қарлук, ўғуз ва қипчоқ қабила-уруғларининг салмоғи Амударё – Сирдарё оралиғида, шу жумладан, Қашқадарё воҳасида асрлар ўтган сари орта боради. Сўнгги ўрта асрларда, айниқса, XIX аср охири – XX аср бошларида воҳа билан боғлиқ равишда турли манбаларда ўрин олган воҳа этнотопонимларининг таркиби ҳам буни кўрсатиб турибди [1]. Хусусан, воҳанинг Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Касби қаби бир неча шаҳарлари ва нисбатан қадимий ва йирик қишлоқларида ўзбек тилининг қарлук лаҳжаси кенг муомалада бўлса, воҳанинг чўл ва дашт қисмларида – асосан Чироқчи, Яккабоғ ва Ғузор бекликларида, қисман эса Қарши ва Шаҳрисабз бекликларидаги нисбатан кичикроқ қишлоқларида ўзбек тилининг асосан қипчоқ лаҳжаси, Қарши беклигининг ғарбий қисмидаги қишлоқларда ўғуз лаҳжаси (туркман) ёки уларнинг элементлари учраши кўзга ташланади [2].

АСОСИЙ ҚИСМ

Қашқадарё воҳасида ўзбекча топонимлар кўламининг ортиши кўпроқ сўнгги ўрта асрларга тўғри келади. Айниқса, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Бухоро амирлиги даврида Қашқадарё воҳасида кўпчилиги қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи кўчманчи ўзбек уруғларининг миқдори ошади. Буни воҳанинг деярли барча қисмида – Юқори Қашқадарё (Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Чироқчи бекликлари) ва Қуйи Қашқадарё (Қарши, Ғузор бекликлар)ида ўзбек уруғлари номлари билан аталувчи юзлаб қишлоқлар вужудга келади [3]. Айниқса, Қарши беклиги маркази Қарши шаҳри ва унинг атрофларида манғит уруғи билан боғлиқ ўнлаб аҳоли масканлари пайдо бўлади.

Қашқадарё воҳасининг ўзбек аҳолиси билан боғлиқ топонимларнинг барчаси ҳам туркий тил (ўзбекча) негизда бўлмай, эроний (суғдий, форс-тожик), араб ва мўғул тилларига хос номлар билан аталадиган қишлоқларда ҳам асосан ўзбеклар, қисман эса тожиклар ва араблар яшайдилар. Масалан, туркийча ном деб қараладиган Касби туманидаги Қамаш қишлоғи аҳолисининг катта қисмини тожиклар ташкил этиши билан бирга ўзларининг келиб чиқишини ўзбекларнинг “кийикчи” уруғи билан боғлайдиган ўзбек тилли аҳоли ҳам яшайди. Ушбу туманнинг йирик аҳоли масканларидан Жейнав, Кўҳна

Фазли қишлоқларида асосан тожик ва ўзбек тилли, қисман арабча сўзлашувчи араб аҳоли истиқомат қилади [4].

Қизиғи шундаки, келиб чиқиши суғдийча бўлган Қашқадарё воҳаси аҳоли масканларининг сезиларли бир қисмида ўзбеклар, бир қисмида эса тожиклар яшаб келадилар. Масалан, Қарши шаҳри атрофидаги Худойзод (суғдий “худой” (эга, ҳукмдор) + зод (авлод)), яъни “ҳукмдор авлоди”), Губдин (суғдий “ғув” – “ҳоким” ёки “кух” - тоғ), Мағзон (суғдий Марғзор “яйлов, ўтлоқ”), Майманақ (суғдий Маймурғ “марғзор, ўтлоқ”), Бешкент (суғдий Фижкас “Олд қишлоқ”) ва ҳоказоларда [5] бугунги кунда ўзбек тилли аҳоли яшайди.

Қашқадарё воҳаси ўзбек топонимиясида кўпгина *-боф* (Алачабоп – Косон т.), *-дўз* (Музадўз, Чодирдўз, Махсидўзон), *-зор* (Лолазор, Гулзор), *-каш* (Аравакаш, Читкаш), *-гар*, *-кор* (Чармгар – Қарши ш.), *-соз* (Қутисоз, Аравасоз), *-истон* (Ғармистон – Ғузор т.) каби форс-тожик тилидан ўзлашиб қолган аффикслар мавжуд [6]. Ушбу аҳоли масканларининг бир қисми ўзбек, бир қисми араб, бир қисми эса тожик тилли аҳолидир. Шуниси маълумки, ўзбек тилига кўпгина тожикча сўзлар, юқорида келтирилган форс-тожикча аффикслари билан биргаликда ўзлашган бўлиб, ўзбек аҳоли ўзларининг янги қишлоқ ва маҳаллаларига асос солар экан, шундай номлаганлар. Яъни форс-тожикча ёки арабча топонимлар ҳосил бўлишида айнан ушбу халқларнинг тўғридан-тўғри иштироки бўлмаса-да, асрлар давомида бу сўзларни ўздаштирган ўзбек аҳоли ўзлари асос солган қишлоқларига шундай номлар берган бўлишлари табиий.

Ўзбекистон ҳудудидаги тожикча географик номларни луғат ёрдамида аниқлаш имкони бор. Шу билан бирга, ўзбек тили лексикасида аҳолининг ижтимоий-маиший ҳаёти билан боғлиқ “бозор”, “гўзар”, “шанба”, “чоршанба” ва шунга ўхшаш тожикчадан ўзлашган сўз ва сўз бирикмалари учраб, уларга қараб шу ном билан ясалган аҳоли масканларининг қайси халққа мансуб эканлигини махсус тадқиқотлар олиб бормасдан аниқлаш қийин.

Топонимларни ўрганишда лингвистик усуллардан ҳам кўплаб ўринларда самарали тарзда фойдаланилади. Хусусан, Ўзбекистон топонимиясидаги форс-тожикча топонимларни, қисман, интролингвистик далилларга таяниб аниқлаш мумкин. Жумладан, Жуйнав ёки Женав (жуй - и + нав, яъни “жуй” – ариқ, нав “янги, яъни “янги ариқ”) [7], Ҳарамжуй (ҳарам + жуй “арик”), Афғонбоғ (“афғон аҳоли яшаган боғ-роғли жой), ва ҳ.к. топонимлар таркибида учрайдиган тожикча *-и*” изофаси туркий тилларда учрамаса-да, сўнги ўрта асрларда уларнинг бир қисмида ўзбек аҳолининг яшагани маълум. Бундан ташқари, Шайхали, Хўжа-қарлук, Хўжа-Муборак каби топонимлардаги *“ижтимоий тоифа + шахсий ном”* кўринишидаги структуравий моделларга эга бўлган мураккаб ва уюшган

топонимлар ҳам араб-форс, форс-тожикча ҳамда араб-форсий-туркий (ўзбекча) сўзлар бирикишидан ташкил топган [8].

Туркий топонимларга хос бўлмаган Қашқадарё топонимиясидаги айрим Шаматон (Шаҳрисабз т.), Оброн (Косон т.), Мирмирон (Қарши т.), каби кўплик ясайдиган топоформантлар ҳам номнинг форс-тожик тилларига мансуб эканлигини билдирувчи далиллар бўлса-да, ушбу қишлоқлар аҳолиси асосан ўзбеклардир [9].

Ўзбекистон аҳолиси орасида XIX аср охири – XX аср бошларига қадар халқлар, қабилалар, уруғлар, территориал ва касб-корлик гуруҳлари ҳамда бир қанча шунга ўхшаш ижтимоий гуруҳларга бўлиниб, ажралган ҳолда яшаш анъанаси мавжуд бўлган. Аҳоли гуруҳлари бирор ном билан аталиб, ўзлари мансуб бўлган гуруҳлари билан яшашга мойил бўлганлар. Кўплаб ўзбек, қорақалпоқ, қозок, туркман ва қирғиз уруғлари ўз уруғдошлари билан бир ҳудудда яшашга интилганлар, яъни улар уруғ – қабила принципида жойлашган. Ҳар бир кичик қишлоқ ёки овулда битта-иккитадан патриархал гуруҳ (уруғ тармоқ)лари яшаган [10]. Ўзбекистон воҳалари ва тоғ-дарё водийларида аҳоли кенг чўлларга нисбатан анча зич бўлганлиги жуда кўп этник ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг яқин қўшни бўлиб, ҳатто йирикроқ қишлоқларда, маълум даражада, аралашиб яшашликлари учун ҳам шароит яратган. Бундай ижтимоий-этник шароит топонимия таркибида жуда кўп этник, қабила-уруғ ва бошқа типдаги гуруҳ номларининг кўпайиб кетишига сабабчи бўлган.

Қисқаси, Зарафшон дарёси ҳавзалари каби Қашқадарё дарёси ҳавзасидаги аҳоли ҳам Амударё ва Сирдарё, Чу ва Талас (Жануби-Шарқий Қозоғистон – Марказий Қирғизистон) каби Марказий Осиёнинг қадим дарёларидан бири сифатида минтақанинг ўтроқ ва чорвадор аҳолиси учун макон вазифасини бажариб келган [11]. Бу ҳолат нафақат қадим ва ўрта асрларга оид ёзма манбалар, балки Қашқадарё воҳаси топонимикасида ҳам ўз аксини топган бўлиб, улар орасида бугунги кунгача сақланган этнотопонимлар алоҳида ўрин тутади.

Қашқадарё воҳасида XX асрда мавжуд бўлган тарихий-географик номлар қарийб уч минг йиллик (яъни милoddан олдинги биринчи минг йилликдан XX асргача) тарихий жараёнларнинг маҳсулидир. Бу каби жараёнларнинг негизида сиёсий ва этномаданий воқеликлар ётади. Айниқса, Марказий Осиё тарихида юз берган миграцион жараёнларга Қашқадарё воҳаси мисолида кўз ташланганда бу масала ўз ечимини топади.

Ўз табиий-географик жойлашувига кўра қадимдан ўтроқ ва кўчманчи этносларни ўзига тортиб келган Қашқадарё воҳаси шимолдан қўшнисини Зарафшон воҳасининг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудлари орқали Қизилқум чўллари – Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси йўналишидан ҳаракатланган чорвадор кўчманчиларнинг, жануб ва жануби-ғарбдан эса кўпроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ этносларнинг кириб келишига шароит

яратган. Айниқса, биринчи йўналишдан кўп асрлар давомида туркийларнинг чорвадор қабилаларининг муттасил равишда Зарафшон воҳасига кўчиб келиб, ўтроқлашганлиги тарихий ёзма манбаларда ўз ифодасини топган [12]. Шунингдек, турли тарихий даврларда воҳанинг ҳар иккала қисми ҳам кўчманчи, ҳам асосий машғулоти деҳқончилик бўлган этносларнинг кириб келишлари кузатилади. Шу жумладан, шимоли-ғарбдан Хоразм воҳасидан кўчишлари бўлганидек [13], жануби-ғарбдан ўтроқ эронликлар ва кўчманчи арабларнинг кириб келганликлари билинади [14].

Маълумки, XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистонда этник жиҳатдан аралаш яшашнинг тўрт хил тури мавжуд бўлган:

1) ҳар хил миллат ва элатларнинг, яъни юқори даражадаги этник гуруҳларнинг аралаш яшаши;

2) бир халқни (элатни) ташкил қилган ҳар хил уруғларнинг, яъни ўрта даражадаги этник гуруҳларнинг, аралаш яшаши;

3) битта қабиллага мансуб бўлган уруғ ва қариндош-оилавий гуруҳларнинг, яъни кичик этник гуруҳларнинг аралаш яшаши;

4) мураккаб аралаш яшаш, яни турли даражадаги этник гуруҳларнинг аралаш яшаши.

Кичик этник гуруҳлар – уруғ, қариндош-оилавий гуруҳлар аралашиб яшаши шакли маълум даражада яхлит ҳолда эгаллаб, унда ёйилиб, майда қишлоқ ва овулларга сочилган ҳолда жойлашиб қолган уруғларда учрайди [15]. Бундай жойда уруғнинг тармоқ уруғ ва кичикбўлимлари алоҳида қишлоқча, овул ва роботларда бир-иккитадан гуруҳлар ҳолида жойлашиб, яшаш жойлари ҳам шу гуруҳлар номи билан аталади. Шу сабабли, агар этнограф мазкур қабиланинг шажарасини яхши билса, шу ҳудуд картасидаги жой номларига қараб, уруғ ўрнашган майдон (ареал) чегарасини ва ўтроқлашиш пайтидаги шажаравий таркибини бемалол аниқлай олади.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистондаги ҳар бир кичик қишлоқ ёки овулнинг аҳоли таркибига назар ташланганда, ҳар қандай аҳоли масканида битта-иккитадан патриархал гуруҳ (уруғ ёки тармоқ)лар яшаган бўлиб чиқади. Минтақанинг Туркменистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудларидан фарқли ҳолда Ўзбекистондаги воҳа ва тоғ, дарё водийларида аҳоли кенг чўлларга нисбатан анча зич бўлганлиги бу ерда жуда кўп этник ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг яқин қўшни бўлиб, ҳатто йирикроқ қишлоқларда, маълум даражада, аралашиб яшашликлари учун ҳам шароит яратган. Бундай ижтимоий-этник шароит ушбу республиканинг топонимик қатламида кўплаб этник гуруҳлар, қabila-уруғ ва бошқа типдаги гуруҳ номларининг кўпайиб кетишига олиб келган. Бу ҳолат Қашқадарё воҳаси учун ҳам хос бўлиб, XX аср бошларида ҳам анча кенг кузатилган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Қашқадарё воҳаси ўзбек аҳолисининг шаклланиш тарихини тадқиқ этишда топонимик маълумотларнинг аҳамияти билан танишиб чиқиш шуни кўрсатиб турибдики, бу ҳудуд ўзбек халқи шаклланиши билан боғлиқ барча тарихий жараёнларни ўзида қамраб олган. Яъни қарийб икки ярим минг йил давомида Ўрта Осиё, хусусан, бугунги Ўзбекистон ҳудудида юз берган ижтимоий-сиёсий ва миграция жараёнларининг деярли барчаси Қашқадарё воҳасида у ёки бу даражада ўз ифодасини топган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1988. – Б. 17-218; Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: автореф...дис... кан-та фил.наук / Т. Нафасов. – Т., 1968. – 30 с.; Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 3-36.
2. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 210, 223, 290.
3. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: автореф...дис... кан-та фил.наук / Т. Нафасов. – Т., 1968.
4. Ўзбекистон араблари ҳақида / <https://www.uzanalytics.com/tarix/6429/>
5. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 59-69, 159, 163, 408.
6. Хомидов Д.Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в
7. Мавераннахре. Автореф. дисс. докт. фил. наук. – Душанбе: ТНУ, 2018. С. 39-41; Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 22-26.
8. Қораев С. Географик жойлар маъноси. – Тошкент, 1978. – Б. 54.
9. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 282, 284, 318.
10. Қараев С. Топонимия Узбекистана (Социолингвистический аспект). – Т.: «Фан», 1991. – С. 5-6, 40-41; Хомидов Д.Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в Мавераннахре. – С. 40-42.
11. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Т.: Muharrir nashriyoti, 2018. – С. 111-117.
12. Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – P. 2
13. Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – P. 6-23, 28-32, 36-41, 50-59.
14. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи историей кварталов). – М., Наука, 1976. – С. 105, 126, 152, 160, 166, 224; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнонимы долины Зерафшана. – С. 118
15. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси (XIX аср ўрталари – XXI аср бошлари). – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б. 31-80.
16. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнонимы долины Зерафшана. – С. 111-117.